

УДК 930.2:[323.272(470):[355.45:329.17](477)]"1917/1920" DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3632>
ORCID ID: 000-0001-9040-4516

ВІЙСЬКОВІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ НА СТОРІНКАХ “АРХИВА РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ” ЙОСИФА ГЕССЕНА

Віктор ГОЛУБКО

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра історичного краєзнавства
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: vholubko@yahoo.com

На основі матеріалів білоемігрантського видання “Архив русской революции” у статті проаналізовано ставлення російської білоемігрантської мемуаристики до військових аспектів українського державотворення 1917–1920 рр. З’ясовано, що практично всі автори збірника стояли на імперських позиціях і не визнавали права України на існування як незалежної держави, доводили її неспроможність у сфері військового будівництва. Для цього вони підтасовували факти або ж їх перекручували задля дискредитації української визвольної боротьби. Судження російської білої еміграції викладені у матеріалах “Архива русской революции”, фактично пережили її саму оскільки стали на службу імперської політики сучасної Росії щодо України.

Ключові слова: Україна, Армія УНР, Росія, Білий рух, війна.

Встановлення більшовицького режиму на переважній частині колишньої Російської імперії, а також остаточна поразка Білого руху наприкінці 1920 р. штовхнуло на еміграцію активних його учасників, симпатиків чи просто заляканих червоним терором обивателів. Більшість з них походила із європейської частини імперії, зокрема чимало з України. То були колишні аристократи, військові, бюрократія, діячі антирадянських урядів та політичних партій, землевласники і промисловці. Мета статті – висвітлити відображення у матеріалах білоемігрантського видання “Архив русской революции” українських державотворчих процесів періоду національної революції 1917–1920 рр., оцінку ними місця та ролі військового фактору як чинника, що активно впливав на відродження Української держави в контексті розвалу колишньої імперії та її армії.

Як зазвичай буває, еміграція, насамперед політично заангажована її частина, після своєї поразки намагається дошукатись її причин, трактує ті чи інші вчинки своїх лідерів, пробує з’ясувати політичну відповідальність кожного зокрема. На сторінках численних емігрантських видань публікувалась маса матеріалів про революційні події 1917–1920 рр. Проте серед їх масиву найфундаментальнішим і до певної міри узагальнювальним став “Архив русской революции”. Це багатотомне видання налічує 22 томи (в 11 книгах) виходило у Берліні в 1921–1937 рр. Через 70 років у репринтному форматі його перевидало в Москві видавництво “Тerra”. Видавцем “Архива” був Йосиф Володимирович Гессен

(1865–1943), активний діяч російської Конституційно-демократичної партії, родом з Одеси, юрист за фахом. Після захоплення більшовиками влади у Росії, він одразу ж став у відкриту конфронтацію з ними, примкнувши до Політичного центру при штабі генерала Миколи Юденича, потім емігрував до Фінляндії, а звідтам до Німеччини¹. Очевидно, що його політичні симпатії мали певний вплив і на підбір матеріалів до “Архива”, які загалом не виходили поза русло кадетських програмних настанов. На його сторінках публікувались матеріали не лише чільних діячів кадетської партії чи її прихильників, але й тих, що формально не належали до неї, але за своїми поглядами були близькими до неї, зокрема, коли йдеться про оцінки українського державотворення 1917–1920 рр.

У центрі уваги авторів, що публікували свої мемуари на сторінках цього корпусу, порушувались питання російсько-українського збройного протистояння, у тому числі ставлення до бойових дій на фронтах і з білогвардійськими, так і з червоними військами. Уважне прочитання матеріалів, поміщених у ньому попри свою шовіністичну налаштованість усе ж дає можливість поглянути на українське державотворення, у тому числі на його військові аспекти з боку ворога, котрий дуже пильно та прискіпливо, і переважно гіперболізовано, ставився до найменших прорахунків українського керівництва, що стосувалися національного військового будівництва, яких воно, на жаль, не помічало, чи не хотіло помічати. Останнє залишається вельми актуальним і для сьогодення, коли Російська Федерація намагається повернути колесо історії до подій столітньої давнини і діяти за звичним для неї сценарієм.

Основною джерельною базою для статті послужили матеріали залучені в “Архив русской революции”. Переважно це мемуари, щоденники, записки, фрагменти окремих документів. Особливу цінність репрезентують ті, що належать перу безпосередніх учасників та очевидців подій, котрі у період 1917–1920 рр. перебували на території України. Серед військових мемуаристів треба назвати генерала Петра Краснова, в 1918–1919 рр. отамана Війська Донського, що мабуть серед чільних діячів Білого руху найтісніше контактував з українськими політичними діячами, особливо гетьманом Павлом Скоропадським, який йому істотно сприяв в озброєнні його війська. Мабуть з огляду на те, оцінки українського військового будівництва і загалом розвитку подій в Україні того періоду у нього відзначаються порівняно з іншими білогвардійськими мемуаристами більшою толерантністю². Про українську армію доби Гетьманату П. Скоропадського писали у своїх спогадах і російські аристократи. Зокрема це барон, генерал Микола Лейхтенбергський³. За

---

¹ Гессен Иосиф Владимирович (1865–1943). *Энциклопедический словарь*. Отримано доступ 06.03.2021 року: http://www.antibr.ru/dictionary/ae_gess_k.html.

² П. Н., Краснов, “Все великое Войско Донское”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 5, (Москва: Терра, 1991), 191–321.

³ Г. Лейхтенбергский, “Как началась “Южная Армия”, *Архив русской революции*, т. 8, (Москва: Терра, 1991), 166–182.

політичними поглядами він монархіст, особистий представник П. Краснова у Берліні, добре орієнтувався у подіях в Україні, оскільки був лідером їх київського осередку і брав участь у реалізації проекту так званої “Південної армії”, що мала створюватись влітку 1918 р. при підтримці гетьманського уряду на південному сході України й мислилась як осередок боротьби проти більшовиків.

Свої роздуми про останні тижні існування гетьманського режиму і про військово-політичну ситуації осені 1918 р. в Україні зафіксував у подорожніх записках князь Євгеній Трубецькой, якому пощастило вирватись від більшовиків і переїхати з Москви до Києва⁴. Попри те, що на деякий час, знайшовши тут притулок, він вкрай негативно оцінює діяльність гетьманського уряду і як інші російські монархісти заперечує право українців створити власну державу з таким важливим атрибутом як власні збройні сили. Аналогічними за спрямуванням є спогади російських білогвардійських офіцерів нижчої ранги, які дають можливість з’ясувати нюанси їхнього ставлення до українського війська, командного складу, військового вишколу, ставлення до військовополонених та оцінки їх боєздатності під час бойових дій проти російських білогвардійських та більшовицьких військ.

Не менш інформативними щодо досліджуваної проблеми є мемуари російських інтелігентів – професорів, адвокатів, суддів, котрі або були народженими в Україні, або ж втекли сюди з Росії після більшовицького перевороту. Попри декларацію своїх ліберальних поглядів, усвідомлення нереальності надалі дотримуватися централізаторської політики у національному питанні, вони у своїй більшості продовжували хто відверто, хто більш приховано займати антиукраїнські позиції, а вчинки російського Тимчасового уряду у питаннях українізації армії чи пізніше виникнення Української держави оцінювали як вимушене тимчасове зло, яке має допомогти подолати більшовицьку владу в Росії після чого мало бути ліквідоване.

Як уже зазначалось, білоемігрантська мемуаристика антиукраїнська за своїм спрямуванням акумулювала в собі переважно фактаж односторонній, що мав дискредитувати державне національне будівництво в Україні періоду Визвольних змагань 1917–1920 рр. Однак це не значить, що вона геть не містила раціонального зерна, коли йдеться про оцінку помилок допущених українським державним і військовим проводом. Для цього варто співставити наведені в них вислови з міркуваннями їхніх сучасників – українських державних, громадських та військових діячів: Д. Дорошенка⁵, І. Мазепи⁶, М. Галагана⁷, В. Петріва⁸,

⁴ Евгений Николаевич Трубецкой, “Из путевых заметок беженца”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 18 (Москва: Терра, 1993), 137–207.

⁵ Дмитро Дорошенко, *Мої спогади про недавнє минуле*. (Київ: Темпора, 2007).

⁶ Ісаак Мазепа, *Україна в огні й бурі революції 1917–1921*. (Київ: Темпора, 2003).

⁷ Микола Галаган, *З моїх споминів*. (Київ: Темпора, 2005).

⁸ Всеволод Петрів. *Військово-історичні праці. Спомини*. (Київ: Поліграфкнига, 2002).

М. Омеляновича-Павленка⁹, П. Скоропадського¹⁰ та інших, котрі також стали емігрантами.

Висвітлення білоемігрантською мемуаристикою військових аспектів української революції 1917–1920 рр. не було об'єктом спеціальних студій і лише принагідно порушувалося в контексті українсько-російських відносин цього періоду, а також діяльності емігрантських осередків¹¹. Треба зазначити, що сучасна російська історіографія фактично реанімувала колишні імперські підходи, властиві для білоемігрантських авторів щодо оцінок подій, пов'язаних із крахом імперії Романових й виступає з позицій великодержавного шовінізму й вдається до перекручування фактів або ж їх тенденційного підбору¹².

На основі матеріалів видання “Архив русской революции” у статті поставлено *завдання*: висвітлити сприйняття тогочасним російським політикумом правомірності українців створити власні збройні сили; перспективи порозуміння та можливої співпраці з українськими державними і військовими структурами на основі спільної боротьби з більшовиками; оцінку російським середовищем українського військового будівництва його фахової і організаторської складової; сформулювати узагальнений образ української армії 1917–1920 рр. та її проводу.

Лютнева 1917 р. революція, що призвела до падіння самодержавства в Росії, спричинилась до стрімкого розпаду старих імперських державних структур, серед яких чільне місце належало армії. Наказ № 1 Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів від 1 (14) березня 1917 р. не тільки узаконив самочинно створені армійські виборні органи – солдатські комітети і ради, але й впровадження виборності армійського командного складу¹³. Власне, цей наказ під гаслом демократизації розпочав незворотні руйнівні процеси в колишній царській армії, разом створивши сприятливі умови для виникнення в її складі українських військових організацій спочатку в запллі, потім на фронті, а відтак і руху за формування окремих українських підрозділів¹⁴. У матеріалах “Архива русской революции” початки українського військового руху і створення українізованих частин загалом оцінюються негативно, як руйнівний процес, що завдає непоправної шкоди Росії. Красномовно про це свідчать спогади Миколи

---

⁹ Михайло Омелянович-Павленко, *Спогади українського командарма* (Київ: Планета людей, 2002).

¹⁰ Павло Скоропадський, *Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918*. (Київ, Філадельфія, 1995).

¹¹ Леонид Константинович Шкаренков, *Агония белой эмиграции*. (Москва: Мысль, 1986); Владимир Дмитриевич Козлитин, *Российская и украинская эмиграция в Югославии (1919–1945 гг.)*. (Харьков: Харк. гос. пед. ун-т им. Г. С. Сковороды, 1996). А.В. О कोरोков, *Русская эмиграция: политическая, военно-политическая и воинская организации*. (Москва, 2003).

¹² Владимир Павлович Федюк, *История русской эмиграции. 1917–1939 гг.: учеб. пособие*. (Ярославль: Яросл. гос. ун-т, 2006), 21.

¹³ *Революционное движение в России после свержения самодержавия*, ред. Л. С. Гапоненко. (Москва: Академия наук СССР, 1957), 189–190.

¹⁴ Віктор Голубко, *Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу*. (Львів: Кальварія, 1997), 23–56.

Могилянського (1871–1933), народженого на Чернігівщині, діяча кадетської партії, який за урядування гетьмана П. Скоропадського обіймав посаду заступника державного секретаря, а в передреволюційні часи навіть мав марку українофіла. Однак своє справжнє ество він виявив в еміграції, обізвавши провідників української національно-визвольної боротьби “зрадниками Росії, ненависниками усього російського, які надовго засмітили шлях спокійно, мудро вирішувати українське питання”. Він уособлює найпритаманнішу рису “російських демократів”: під прикриттям ліберальних фраз – цілковите заперечення права українців на власну державність. Про це він пише так: “Багато із тих російських прогресивних діячів, які зі симпатією ставились до прагнень культурного українства, до розвитку української мови, літератури і національної творчости в усіх галузях життя, тепер із жахом відсахнулись від своїх колишніх симпатій, побачивши безодню людського страждання, принесеного як жертву на вівтар національної відособлености та ворожнечі”¹⁵. Отже, автор стає на російські шовіністичні позиції, присвоївши собі повноваження відмовити українцям у праві на боротьбу за незалежність, бо, мовляв, співжиття з Росією у спільній державі є для них найбільшим благом. Цікаво, що українські військові діячі (на відміну від більшости цивільних), котрі стояли при витоках українізації російської армії, одразу ж зрозуміли їх закамфльовану імперську сутність. Тут вартує звернутися до спогадів Миколи Галагана (1882–1955?) – відомого громадсько-політичного та військового діяча періоду УНР. Найперше і найістотніше, що він як очевидець зазначив – це деморалізаторський вплив російської “ліберальної” думки на формування в українців національного світогляду. “Нам ніхто не допомагав нормально розвиватись й усвідомлювати себе національно; навпаки, нас калічили в школах різні “патріоти”, вбиваючи в голови “русскость”, – писав він¹⁶. Ще яскравіше сутність російської “демократії”, або ж так званої “мыслящей России” у ставленні до українських домагань він проілюстрував на прикладі розгортання українізації в Чернігівському полку весною 1917 р. Про це він пише так: “Спочатку “русская революционная демократия”, що об’явилась у нашому полку, ставилась до нашої чинности з певного роду добродушною поблажливістю: приблизно так як дорослі люди ставляться до невинних фантазій молоді. Однак згодом це відношення змінилось на скептичне, далі на недобррозичливе, а пізніше явно вороже... Поки мова йшла про право на свою школу, мову, книжку, доти нас так-сяк толерували. Але коли ми стали порушувати питання про дотеперішні і можливі у майбутньому відносини українців і москалів, себто коли мова стала йти про характер відносин між ними як двома окремими народами, то вони відразу побачили загрозу “єдиній, неподільній”, що, по їхній думці, було рівнозначне з загрозою революції”¹⁷.

¹⁵ Николай Могилянский “Трагедия Украины. (Из пережитого в Киеве в 1918 году)”, в *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 11, (Москва: Терра, 1991), 105.

¹⁶ Микола Галаган, *3 моїх споминів (1880-ті – 1920 р.)*. (Київ: Темпора, 2005), 87.

¹⁷ Там само, 203.

Тим часом все більша анархія, що охоплювала колишню царську армію, втрата нею боєздатности змушувала і військово командування, і цивільних політиків бодай про людське око толерувати створення українізованих частин, у яких зберігався лад, і на які можна було ще розраховувати для підтримки порядку на фронті. Тому й не дивно, що білоемігрантські мемуаристи поставились до їх виникнення як до “конечного зла”, але котре можна протиставити більшовикам, які взяли курс зруйнувати стару армію і захопити владу в країні. Наприклад, коли у грудні 1917 р. російський більшовицький уряд оголосив ультиматум Центральній Раді, а відтак розпочав відкриту збройну агресію проти УНР, серед частини колишніх царських офіцерів можна було почути симпатії до українізованих частин. Командувач 21 корпусу під Двінськом генерал-лейтенант барон Олексій Будберг (1869–1945) у своєму щоденнику під датою 6 (20) грудня 1917 р. зловтішно занотував: “Отримав листа із корпусу; демократизація і розвал летять там скаженим темпом... Комісари оголосили війну Україні; можливо на цьому вони розквасять свої морди; українці, і в 70-тій дивізії, і в частинах 21-го корпусу (майже цілком українізованого) різко виділяються серед інших товаришів (тобто більшовизованих солдатів – В.Г.) своєю мудрістю і зваженістю і трималися осібно, не піддавались більшовизму; один час я навіть думав на їх основі закріпити порядок у 70 дивізії, але через революційну недосвідченість чекав дозволу і спізнився”¹⁸. Однак подальші свідчення генерала вказують на те, що до солдатів-українців він ставився інструментально суто з позицій єдиноділимця й оцінював їх не як представників української нації, а населення, лояльного імперії. “Гадаю, що ніякого народного сепаратизму у хохлів нема; це вчення міське або зарубіжне і для інтересів Росії безпечне”, – занотовано у його “Щоденнику”¹⁹. Він був переконаний, що Україна, об’єднавшись з козаками Каледіна, відіграє вирішальну роль у порятунку Росії. Аналогічним було ставлення білогвардійських авторів і до розгортання українізації на Чорноморському флоті, який, до речі, на 65% складався з матросів української національності²⁰. Один з армійських офіцерів, який служив у Криму, також визнавав, що лише страх перед більшовизмом й анархією змушував змиритися із розгортанням українського національного руху на флоті. “У пошуках, де знайти порятунок, де знайти елемент на який можна покластися, звернулись до українізації, спочатку несміливої, а пізніше все ширшої і незабаром низка кораблів оголосили себе українцями, і маса матросів та офіцерів стали ходити із жовто-блакитними стрічками на грудях. З’явилися українські знамена, “спілки” і здавалося, що

---

¹⁸ Алексей Будберг, “Дневник”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 12, (Москва: Терра, 1991), 259.

¹⁹ Там само.

²⁰ Дмитрий Гаркавенко, “Социальный состав матросов русского флота в эпоху империализма”, *История СССР*, No.5, (1968): 55.

українізація підіймає дух, згуртовує як земляцтво і відсуває щось далеке, але грізне, що вже стало відчуватись у повітрі...” – визнавав він²¹.

Утворення української армії, її чисельність та боєздатність також часто ставали об’єктом уваги дописувачів “Архива русской революции”. Одразу ж потрібно зазначити, що усі вони написані у негативному напрямку і тенденційно, хоча, на наш погляд, окремі з них не позбавлені певної фактографічної інформації. Зокрема таким є матеріал німецького журналіста Коліна Росса, який служив у військовому відділі Міністерства закордонних справ Німеччини і на весну 1918 р. прибув до Києва разом з німецьким військом. У доповіді начальника оперативного відділу німецького східного фронту про становище в Україні у березні 1918 р. він, між іншим, подає й характеристику Армії УНР періоду Центральної Ради²². Найперше, з чим можна погодитися – це ствердження факту, що під час наступу російських більшовиків на Україну взимку 1917–1918 рр. чимало українських військ проголосили нейтралітет, чим спричинились до поразки Центральної Ради. Автор доповіді також слушно зауважив, що російські більшовики мали прихильників і в самій Україні, які допомогли їм захопити владу. Натомість Росс занижує чисельність українського війська. На березень 1918 р., за його даними, воно налічувало усього дві тис. чоловік²³, що не відповідає дійсності, оскільки навіть у найскладніший час одразу ж після відступу військ Києва у реорганізованих у Гнатівці українських частинах – Запорізькому загоні під командуванням генерала Костянтина Прісовського налічувалось три тис. багнетів і шабель²⁴. Про збільшення чисельності військ Центральної Ради у березні 1918 р. писав у своїх спогадах “Трагедія України” відомий кадет Микола Могилянський (1871–1933)²⁵. Малочисленність війська Центральної Ради і їх слабка боєздатність, як твердив К. Росс потрібна хіба що в “як політична декорація”²⁶. Власне російські білоемігранти залюбки у своїх працях використовували це кліше, аби принизити українську армію, навіть коли вона налічувала десятки тисяч військовиків. Разом з тим у мемуарній літературі окремі автори справедливо наголошували на радикальний вплив українських військовиків на прийняття доленосних для України ухвал. До прикладу

²¹ Николай Кришевский, “В Крыму (1916–1918 г.)”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 13, (Берлин, 1922), 94. Отримано доступ 11 березня 2021, <https://archive.org/details/V-001-027-105-IMAGES/page/n5/mode/2up>

²² Колин Росс, “Доклад начальнику операционного отделеия германского восточного фронта о положении дсл на Украине в марте 1918 года”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 1, (Москва: Терра, 1991), 288–294.

²³ Там само, 290.

²⁴ Ярослав Тинченко, *Українські збройні сили березень 1917 – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії)*. (Київ: Темпора, 2009), 184.

²⁵ Николай Михайлович Могилянский, “Трагедія України”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 11, (Москва: Терра, 1993), 82.

²⁶ Колин Росс, “Доклад начальнику операционного отделеия германского восточного фронта о положении дсл на Украине в марте 1918 года”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 1, 290.

проголошення Четвертим універсалом незалежності УНР за спогадами єврейського громадсько-політичного діяча, члена Центральної Ради Олексія Гольденвейзера (1890–1979) зроблено під тиском солдатів. На його гадку, кинувши в солдатське середовище “гасло “самостійности”, українські політики нічим уже не могли змусити ці маси терпляче дочекатися відповідного моменту для її проголошення”²⁷.

Мабуть, найбільше біла еміграція написала про українську армію часів гетьманату П. Скоропадського. Вочевидь це можна пояснити тим, що чимало колишньої імперської цивільної і військової бюрократії, рятуючись від більшовицьких репресій залила Україну, мало того, посіла керівні посади у її цивільній та військовій адміністрації. Найперше дісталось самому гетьманові, якого російські генерали звинувачували у дворушництві, не могли сприйняти його навернення до українства, що з їхнього погляду було підступним вчинком щодо Росії. При цьому вони навіть не брали до уваги його грамоту від 14 листопада 1918 р. про федерацію України з небільшовицькою Росією. Цікаві враження про П. Скоропадського і його військові плани залишив генерал Олександр Лукомський (1868–1939), народжений у Полтавській губернії, один із чільних діячів Білого руху. Перебуваючи в Києві, він мав авдієнцію у гетьмана. Однак генерал відкинув його пропозицію перейти на українську службу під претекстом, що “за жодних умов не погодиться працювати з німцями”, котрі до того ж не дозволять гетьманові створити боекватру українську армію. Саму ж армію він характеризує так: “Були створені тільки штаби, призначені начальницькі особи, а солдатів виявилось мало...”²⁸. Оцінка О. Лукомського відповідала тогочасним реаліям хіба лише із тою поправкою, що й сам гетьман не поспішав із масовим призовом до армії побоюючись, що до неї потрапить деморалізований революційним хаосом контингент, про що він зазначає у своїх “Спогадах”²⁹. Цю думку поділяв і вже згадуваний князь Є. Трубецькой, який також побував в Україні за правління П. Скоропадського. Він звертає увагу на те, що за панівних тоді в народних масах настроях усяке зібране військо було б приречене на більшовизацію³⁰. Усе ж слід відзначити, що О. Лукомський, на відміну від багатьох діячів Білого руху, загалом дотримувався коректних висловів та оцінок і щодо самого П. Скоропадського, і його армії. Ще “примирливіше” про військове будівництво П. Скоропадського у своїх мемуарах писав отаман Війська Донського генерал Петро Краснов. Це пояснюється тим, що Дон мав офіційні дипломатичні відносини з Україною, а найважливіше гетьман допомагав

---

²⁷ Алексей Александрович Гольденвейзер, “Из Киевских воспоминаний (1917–1921 гг.)”, *Архив Русской Революции*, ред. И. Гессен, т. 6, (Москва:Терра, 1991), 203.

²⁸ Александр Лукомский, “Изъ воспоминаний”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 5, (Москва: Терра, 1991), 180, 181.

²⁹ Павло Скоропадський, *Спогади*, 176, 180, 186, 268.

³⁰ Евгений Николаевич Трубецкой, “Изъ путевых заметок беженца”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 18, 148.

отаманові поставою озброєння. За визнанням отамана на початках артилерія, інженерне обладнання та інтендантська безпека надходили винятково з України³¹. “Міцна база на Україні, можливість, завдяки німецьким залогам, швидко налагодити транспорт і примусити працювати залізниці допомогло... довести повстання козаків... і спрямувати їх проти червоної гвардії”, – писав П. Краснов³². Далеко не останню роль у налагодженні добрих відносин Дону з Україною мали давні дружні відносини обох генералів від часів спільної служби у 1-й гвардійській кавалерійській дивізії. П. Краснов оцінював боєздатність української армії як низьку. При цьому він вказував, що німці не зацікавлені в її створенні, а “українські верхи... боялись оголосити мобілізацію і зібрати армію: більшовизм був надто сильним у низах, і така армія могла легко підпасти під пропаганду більшовизму, або ж потягтись за авантюристами, котрих багато вешталось по Україні”³³.

У той час як П. Краснов досить толерантно відгукувався про надати армії П. Скоропадського українського національного колориту, що проявилось у новій уніформі, створенні україномовних статутів, запровадженні української мови у командних структурах, то переважна більшість авторів “Архива” відверто глузувала з цього, що свідчило про їх шовінізм і ненависть до усього українського. “Принизливий український маскарад Скоропадського...”, – так оцінював діяльність гетьмана і його уряду у військовій сфері князь Є. Трубецької³⁴. Автор вдався до відвертої фальсифікації фактів, коли стверджував, що “заради маскараду, Скоропадський і його міністри підбирали в це військо офіцерів з українською орієнтацією”, а на догоду німцям офіцери “з російською орієнтацією на службу не приймалися”³⁵. Насправді ж П. Скоропадський взяв на українську службу 300 генералів³⁶ і кілька сотень старших офіцерів, котрі у своїй масі вважали Українську державу тимчасовим явищем або ж ставились до неї відверто вороже. Наприклад герцог Георгій Лейхтенберзький (1872–1929), який в часи гетьманату також осів у Києві і очолив монархічну організацію “Наша Родина”, що формувала білогвардійську “Южну армію” переконував російських офіцерів, що “служачи гетьманові, вони безсумнівно служать і Росії”³⁷. При тому, коли у травні 1918 р. одразу ж після встановлення гетьманського режиму за критерій прийому до української армії висувалася участь у боротьбі з

³¹ Петр Николаевич Краснов, “Все великое Войско Донское”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 5, (Москва: Терра, 1991), 230.

³² Там само, 233.

³³ Там само, 236.

³⁴ Евгений Николаевич Трубецкой, “Из путевых заметок беженца”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 18, 146.

³⁵ Там само, 146.

³⁶ Ярослав Тинченко, *Армія Української Народної Республіки (1917–1921)*, кн.2, (Київ: Темпора, 2011), 110.

³⁷ Георгий Лейхтенбергский, “Как начиналась «Южная Армия»”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 8, (Москва: Терра, 1991), 167.

більшовицькими військами, то від червня питання відданості українській справі вже не ставилось і до армії приходили люди відверто з антиукраїнськими настроями³⁸. Власне, це дуже обурило національно-налаштованих українських офіцерів. Так корпусний лікар 4-го Київського корпусу Мартирій Галин писав, коли навесні 1918 р. “почав зустрічати на київських вулицях і в штабах генералів, полковників штаб і обер-офіцерів IX і XXI корпусів, яких я добре знав ще до війни, а пізніше на фронті за довгий час нашого бойового співжиття, як ворогів ідеї українства, а тепер тут у Києві, не тільки прихильників, а навіть гарячих захисників, як тієї ідеї, так і “неньки України”. Той хвалився, що він командує таким то українським полком, той командує українською артилерійською бригадою, той українською дивізією, а навіть знайшлися командири українських корпусів і начальники штабів”³⁹. Водночас можна погодитись із твердженнями мемуаристів про малочисленність армії П. Скоропадського та її ненадійність щодо підтримки його режиму. Автори мемуарів, хоча кожен по-своєму намагався пояснити падіння влади П. Скоропадського, в основному вказують на її вузьку соціальну базу в українському суспільстві, як і самій армії, з чим очевидно можна погодитись. Окрім того, як наголошували вони, у створенні боєздатних українських військ не були зацікавлені німці. Микола Могілянський у своїх спогадах один із небагатьох звертає увагу на відсутність у гетьмана монолітного офіцерського корпусу у сенсі наявності скристалізованих політичних поглядів щодо підтримки ідеї державної самостійності України, і звичайно, відсутності надійних солдатів, яких не було звідки взяти⁴⁰. Проте лейтмотивом “Архива” є абсолютне несприйняття росіянами законного права українців на власну армію, її висміювання і подача усього військового будівництва від самого початку як недолугого і безперспективного.

Разом з тим у мемуарах відчувається й неприховано-їдка заздрість до бодай тимчасової стабільності, яка встановилась в Україні за часів влади П. Скоропадського, що так контрастувала на тлі охопленої розрухою Росії. Колоритні спогади про ті часи залишив російський філософ професор Микола Алексєєв (1879–1964), який також після більшовицького перевороту опинився в Києві, а потім брав участь у Білому русі у Криму. Він писав: “Повинен наголосити, що із усіх бачених мною “білогвардійських” політичних утворень гетьманщина була найблискучішою і найпроцвітаючою...”⁴¹. Проте він, як усі російські мемуаристи, не обійшовся без їдкої інвективи на адресу Української держави, котру обізвав “феєричною спорудою”, легко налагодженою державною

---

³⁸ Ярослав Тинченко, *Українські збройні сили...*, 201.

³⁹ Мартирій Галин, “Спостереження й вражіння військового лікаря з часів великої війни й революції (1914–1918)”, *За державність*, № 6, (Каліш, 1936): 177.

⁴⁰ Николай Михайлович Могілянський, “Трагедія України”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 11, (Москва: Терра, 1993), 102–103.

⁴¹ Николай Николаевич Алексєєв, “Из воспоминаний”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 17, (Москва: Терра, 1993), 180.

опереткою, із власною мовою, власним бутафорським військом, одягнутим під Тараса Бульбу, з колишньою імперською бюрократією наверху, що заговорила українською для того, щоб повалити більшовиків⁴². Треба наголосити, що М. Алексеев у цьому випадку є типовим репрезентантом так званої “російської демократії”, що у своєму ставленні до України нічим не відрізнялась від колишнього царського уряду, хіба лише тим, що робила це камуфлюючись ліберальною фразеологією. Коли ж потреба в цьому відпала, то одразу ж скинула із себе показову поблажливість. Так, українських селян, яких більшовики силою мобілізували до Червоної армії, професор називає “натовпами баранів, які масами здавались нам у полон для того, щоб знову здатися більшовикам при найменшому їхньому успіху”⁴³. Автор зовсім не замислюється над питанням, у чому інтерес тих же українців підтримувати “білу”, чи “червону” Росію. Зрештою, це не дивно, адже для російських політиків українська нація була вигадкою ворогів Росії, у ліпшому випадку етнографічною масою, позбавленою державницьких аспірацій.

Досить значне місце у матеріялах “Архива” приділено останнім дням існування гетьманського режиму. Наскрізною їх ідеєю є твердження неспроможності збудувати П. Скоропадським держави та її захистити. При чому антигетьманське повстання під проводом Директорії ототожнюється з більшовиками і навіть безідейним асоціальним виступом. Так отаман М. Каледін у своїх мемуарах стверджує, що “ідейно це повстання не користувалось жодним успіхом. На Петлюру і його спільників дивилися просто як на розбійників, але придушити це повстання, знищити цих розбійників було нікому”⁴⁴. Інший сучасник, що заховався під криптонімом “А. В” у своєму щоденнику 16 грудня 1918 р. занотував: “Сьогоднішні газети принесли звістку, що до Одеси увійшли петлюрівці, і там розпочалось знову щось подібне більшовизму”⁴⁵. Цілком очевидно, що автор пересмикує факти. Антигетьманське повстання листопада–грудня 1918 р., проходило під національно-демократичними гаслами, а також гаслами встановлення в УНР справедливого соціального устрою. Інша справа, що соціальна програма Директорії дійсно була надто лівою і нагадувала більшовицькі програмні настанови, як ліквідація великої земельної власності і безкоштовна передача її селянству, націоналізація підприємств, банків, позбавлення політичних прав заможних верств людности. Однак її критики не хотіли чи не могли помітити іншого – державна модель УНР будувалася на цілком інших засадах і зовсім іншими методами на відміну від тоталітарного більшовицького суспільства в Росії. Заради справедливості треба зазначити, що й широкі українські народні верстви також не збагнули цього, а тому не

⁴² Николай Николаевич Алексеев, “Из воспоминаний”, 181.

⁴³ Там само, 204–205.

⁴⁴ Петр Николаевич Краснов, “Все великое Войско Донское”, *Архив Русской Революции*, т. 5, 266.

⁴⁵ А. В., “Дневник обывателя”, *Архив Русской Революции*, ред. И. Гессен, т. 4, (Москва: Терра, 1991), 263.

могли вловити цієї різниці, що фатально відбилось на усьому ході українського державного будівництва.

Найскладнішим для української державности був 1919 р. Фактично на теренах України, окрім української армії, оперувало щонайменше ще п'ять армій – дві російські (більшовицька і білогвардійська), десант Антанти, польська, румунська і маса іррегулярних формувань, серед яких найпотужнішою була анархістська Народно-Революційна армія під проводом Нестора Махна. На сторінках “Архива” чимало уваги присвячено Армії УНР та її командувачеві С. Петлюрі. Загалом вони переповнені ненавистю, висміюванням і зневагою. При тому з одного боку її намагаються зобразити як “банди Петлюри”, з іншого як серйозну силу, якою не можна легковажити, коли вона перемагала у боях. У спогадах відомого російського публіциста Романа Гуля (1896–1986), який у той час вступив до офіцерських дружин, котрі мали воювати з повстанцями, описано враження офіцерів після розгромного для них бою під Мотовилівкою 14 листопада 1918 р.: “Пішли ми без розвідки, нам казали, що петлюрівців тут небагато, якісь банди..., а ми налетіли на їх головні сили, на січовиків... майже в кільце потрапили... втрат зазнали страшних, поранених покидали... сердюки з нами були – розбіглись”⁴⁶. Називаючи війська Директорії “бандою”, той же автор, все ж не міг уникнути кричущих фактів, котрі кидали тінь на офіцерські добровольчі загони. Йдеться про розкрадання ними інтендантського майна в Києві. Про це він пише: “З інтендантських складів привозять обмундирування, білизну валянки, полушубки – усе це безконтрольно розтягують дружинники. Привозять нове – знову розтягують”⁴⁷.

Відновлення УНР і вступ республіканських військ до Києва подано в матеріалах “Архива” також у негативному висвітленні. Цікаво, що у деяких мемуарах простежується думка: більшовики, попри те, що є ворогами, продовжуватимуть російську імперську політику. Так, спогади учасника Білого руху полковника Микола Плешка, який втік із більшовицького Петрограда до Києва якнайкраще характеризують імперські настрої його мешканців-росіян до української влади на початку 1919 р. Її абсолютне несприйняття, пише він, “змушувало багатьох мріяти про більшовиків – ті у всякому разі свої, росіяни”⁴⁸.

Оскільки 1919 р. був періодом постійних бойових дій, які вела Армія УНР з російськими червоними і білими військами, то став об'єктом прискіпливої уваги дописувачів “Архива”. Будучи у своїй масі переконаними єдинонеділимцями, автори кожен по-своєму намагався подати Армію УНР у невідгідному для неї світлі, при чому заперечуючи один одного і навіть самих себе. Улюбленою

---

⁴⁶ Роман Гуть, “Кіевская эпопея” (ноябрь – декабрь 1918 г.), *Архив Русской Революции*, ред. И. Гессен, т. 5, (Москва: Терра, 1991), 62–63.

⁴⁷ Там само, 69.

⁴⁸ Николай Плешко, “Изъ прошлаго провинціального интеллигента”, *Архив Русской Революции*, ред. И. Гессен, т. 9, (Москва: Терра, 1991), 218.

“родзинкою” більшості з них є твердження про бутафорність українського війська, кпини над його одностроями. Це притаманне спогадам російських білогвардійських офіцерів та співчуваючої їм російської інтелігенції. У “Катеринославських спогадах”, що написав професор Катеринославського університету Г. Ігренев, можна знайти такий опис: “Петлюрівці були добродушні молодці. Одягнуті в опереткові сіряки, вони співали національні пісні, красиво гарцювали на своїх конях, стріляли у повітря, проявляли велику схильність до спиртних напоїв, проте нікого не чіпали...”⁴⁹. У той же час Р. Гуль, описуючи вступ до Києва війська Директорії у грудні 1918 р. і арешт російських офіцерів, скаржився на приниження з боку українських солдатів полонених офіцерів, хоча також нічого не говорив про самосуди з їхнього боку. Стримано він загадує і про полковника Євгена Коновальця, який у грудні 1918–січні 1919 р. був комендантом столиці⁵⁰. Очевидно, це відповідає дійсності, оскільки залога Києва складалась тоді із найкращої частини Армії УНР – Січових Стрільців. Це ж стосується частин Галицької Армії, які вступили до Києва 30 серпня 1919 р. Очевидець подій О. Гольденвейзер писав: “Ми застали на міській думі жовто-блакитний прапор і побачили на Думській площі добре одягнутих європейських на вигляд галицьких солдатів”⁵¹.

Натомість іррегулярні частини були недисципліновані і вдавалися до ексцесів, які справді шкодили їм авторитетові. Через те часто мемуаристи вказують, що своїми діями вони майже нічим не відрізняються від більшовиків і в котрих “злочинний елемент діє не соромлячись”⁵². У пробільшовицьких настроях українських частин мемуаристи звинувачують В. Винниченка та С. Петлюру, котрі прагнули, на їх думку, у такий спосіб забезпечити собі серед них авторитет⁵³. Очевидно, що це поверхнєве судження, хоча й має під собою певні підстави, та не відображає суті проблеми, з якою зіштовхнулось українське командування в нейтралізації впливу більшовицької агітації у військах УНР.

На сторінках “Архива русской революции” порушувалося й питання щодо можливої координації бойових дій Армії УНР та Збройних Сил Півдня Росії генерала А. Денікіна. Проте А. Денікін категорично це відкидав, бо усіх, хто служив в українському війську, вважав “зрадниками” Росії. Окремі російські політики визнавали це помилкою, що йде на шкоду Білому рухові. Один з

⁴⁹ Г. Игренев, “Екатеринославскія воспоминанія. (август 1918 г. – июнь 1919 г.)”, *Архив Русской Революции*, ред. И. Гессен, т. 3, (Москва: Терра, 1991), 235.

⁵⁰ Роман Гуль, “Кіевская эпопея (ноябрь – декабрь 1918 г.)”, *Архив Русской Революции*, ред. И. Гессен, т. 2, 75–83.

⁵¹ Алексей Александрович Гольденвейзер, “Из Киевских воспоминаний (1917–1921 гг.)”, *Архив Русской Революции*, т. 6, 259.

⁵² Владимир Майборода, “С французами”, *Архив Русской Революции*, ред. И. Гессен, т. 16, (Берлин, 1925), 118.

⁵³ Василий Гурко, “Из Петрограда через Москву, Париж и Лондон в Одессу”, *Архив Русской Революции*, ред. И. Гессен, т. 15, (Москва: Терра, 1993), 28–29.

анонімних мемуаристів у своєму щоденнику так оцінив чутки (зрештою не підтвержені) про нібито якісь контакти між українським і білогвардійським командуванням: “Сьогодні поширюються чутки, що петлюрівці увійшли в контакт з Добровольчою армією і вирішили разом воювати проти більшовиків. Дай-то Боже!”⁵⁴. Як відомо, того не сталося, бо А. Денікін пропозицію української сторони координувати військові дії, висловлену наприкінці літа 1919 р. відкинув, адже сподівався відродити “велику і неподільну Росію”. Тому цілком слушним є зауваження О. Гольденвейзера, що “такою політикою цей природній союзник у боротьбі з більшовиками був перетворений на ворога. І у той час, коли Добровольча Армія рухалась на Москву, Україна залишалася незамирена і зв’язку із портами Чорного моря не було... Невмілими і нерішучими переговорами добровольці відштовхнули від себе й іншого союзника – Польщу”⁵⁵.

Підсумовуючи, можна ствердити, що у висвітленні “Архива русской революции” воєнні аспекти українського державотворення 1917–1920 рр. подаються крізь призму російського імперського шовінізму. Ідея російського імперіалізму залишалась визначальною у ставленні практично всіх російських політиків щодо України, попри їхні політичні відтінки, у тому числі й більшовизм. Тому цілком слушною є заувага С. Петлюри, що “між царською Росією і ... комуністичною для нас немає різниці, бо обидві вони уявляють собою тільки різні форми московської деспотії та імперіалізму”⁵⁶.

Отже, абсолютна більшість авторів “Архива русской революции” дотримувалась думки (і пропагувала її), що українці не спроможні створити ні держави, ні армії. Саму ж армію, яка формувалась в Україні, вони вважали “бутафорією” або ж асоціальною за складом.

У той же час, білоемігрантські автори вказували й на недоліки українського військового будівництва, які дійсно мали місце – нестача кваліфікованих військових фахівців, неопрацьована військова термінологія, брак досвіду. Однак вони не звертали уваги на причини цього явища, зумовлені тривалим перебуванням України під чужинецькою імперською владою, її російщенням, і зовсім не інтелектуальними спроможностями українців, як це вони намагались довести.

Судження російської білої еміграції, викладені у матеріялах “Архива русской революции”, фактично пережили її саму, оскільки стали на службу імперської політики сучасної Росії щодо України.

---

⁵⁴ А. В., “Дневник обывателя”, *Архив Русской Революции*, т. 4, 264.

⁵⁵ Алексей Александрович Гольденвейзер, “Из Киевских воспоминаний (1917–1921 гг.)”, *Архив Русской Революции*, т. 6, 271.

⁵⁶ Симон Петлюра, “Розпочинаючи видання”, *Симон Петлюра. Статті*. (Київ: Дніпро, 1993), 311.

**MILITARY ASPECTS OF THE UKRAINIAN STATE FORMATION ON
THE PAGES OF “THE RUSSIAN REVOLUTION’S ARCHIVES”
BY JOSEF HESSEN**

Viktor HOLUBKO

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: vholubko@yahoo.com

In this article the explanation of the military aspects of the Ukrainian state formation of 1917–1920-s by the memoiristics of the White Russian emigration is analyzed using the materials of “The Russian Revolution’s Archives”. It was found out that practically all the authors were on chauvinistic imperial positions, they didn’t admit Ukraine as an independent state, they proved its incapability in the sphere of the military building. To discredit the Ukrainian liberating struggle they manipulated or confused the facts.

The largest number of materials concerning the military building of Ukraine belong to the period of Hetman Pavlo Skoropadsky (May – December, 1918). It was the time when ex-imperial bureaucracy and the old tsar army’s officers had saved themselves from the repressions of the Russian bolsheviks and they settled down on the territory of Ukraine. In spite of the sympathy of the Ukrainian government towards them, they considered the Ukrainian state being really temporary. Russian White emigrants’ authors gave very negative marks to the military activity of the Ukrainian People’s Republic during the period of Directory (December 1918–1920). Later, following the policy of the reestablishment of the “only and indivisible Russia” they denied the possibility of the forming of anti-bolshevik front together with followed tactical and not strategical opinion.

The author proved that in the explanation of “The Russian Revolution’s Archives” the military aspects of the Ukrainian state formation are described through the prism of the Russian imperial chauvinism. The idea of the Russian imperialism dominated in the attitude of nearly all the Russian politics towards Ukraine. They principally denied the existence of the Ukrainian independent state with own military forces. The majority of the authors of “The Russian Revolution’s Archives” propagandized the thesis: Ukrainians could create neither state nor army. The army which had been created in Ukraine they treated as antisocial due to the depot formation.

At the same time the White emigrants’ authors pointed out the faults of the Ukrainian military building: real lack of qualified military specialists, non-adapted military terminology, lack of practical experience in the military building. But they ignored the reasons of these faults which were conditioned by the Ukraine’s existence under the foreign empire authorities, the russification process, and not by the Ukrainians’ intellectual abilities.

In fact, the judgment of the Russian White emigration stated in the materials of “The Russian Revolution’s Archives” outlived this emigration because of the empire policy of modern Russia towards Ukraine.

Keywords: Ukraine, Army of the UPR, Russia, White Movement, war.

REFERENCES

- A. V. “Dnevnik obyvatela”, in *Arkhiv russoj revolyucii*, red. I. Gessen, t. 4. Moskva: Terra, 1991, 252–288. (in Russian)
Aleksiev, Nikolaj Nikolaevich. “Iz vospominanij”, in *Arkhiv russoj revolyucii*, red. I. Gessen t. 17. Moskva: Terra, 1993, 170–255. (in Russian)
Budberg, Aleksej. “Dneinnik”, in *Arkhiv russoj revolyucii*, red. I. Gessen, t. 12, Moskva: Terra, 1991. (in Russian)

- Doroshenko, Dmytro. *Moi spohady pro nedavnie mynule*. Kyiv: Tempora, 2007. (in Ukrainian)
- Fedyuk, Vladimir Pavlovich. *Istoriya russkoj emigracii. 1917–1939 gg.: ucheb. posobie. Yaroslain'*: Yarosl. un-t, 2006. (in Russian)
- Garkainenko, Dmitrij. "Social'nyj sostav matrosov russkogo flota v ehpokhu imperializma", *Istoriya SSSR*, No.5, (1968): 36–56. (in Russian)
- "Gessen Iosif Vladimirovich (1865–1943)", *Ehnciklopedicheskij slovar'*, Otrymano dostup 6.03.2021 r.: http://www.antibr.ru/dictionary/ae_gess_k.html. (in Russian)
- Gol'denvejzer, Aleksej Aleksandrovich, "Iz Kievskikh vospominan³j (1917–1921 gg.)", *Arkhiv russkoj revolyucii*, red. I. Gessen, t. 6, 161–303. (in Russian)
- Gul', Roman. "Kievskaya ehpojeja" (noyabr' – dekabr' 1918 g.), in *Arkhiv russkoj revolyucii*, red. I. Gessen t. 2. Moskva: Terra, 1991, 59–86. (in Russian)
- Gurko, Vasilij, "Iz Petrograda cherez Moskvu, Parizh i London v Odessu", *Arkhiv russkoj revolyucii*, red. I. Gessen, t. 15. Moskva: Terra, 1993, 5–84. (in Russian)
- Halahan, Mykola. *Zmoikh spomyniv*. Kyiv: Tempora, 2005. (in Ukrainian)
- Halyn, Martyruii. "Spostrezhennia i vrazhinnia vijskovoho likaria z chasiv velykoi vijny I revoliutsii (1914–1918)", *Za derzhavnist*, No 6, (Kalish, 1936): 181–212. (in Russian)
- Holubko, Viktor. *Armiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliki 1917–1918. Utvorennia ta borotba za derzhavu*. Lviv: Kalvaria 1997. (in Ukrainian)
- Igrinev, G. "Ekaterinoslavskiya vospominaniya. (Avgust 1918 g. – iyun' 1919 g.)", in *Arkhiv russkoj revolyucii*, t. 3. Moskva: Terra, 1991, 234–246. (in Russian)
- Kozlitiin, Vladimir Dmitrievich. *Rossiyskaya i ukraineskaya emigraciya v Yugoslavii (1919–1945 gg.)*. Khar'koin: Khark. gos.ped. un-t im. G.S.Skovorody, 1996. (in Russian)
- Krasnov, Petr Nikolaevich. "Vsevelikoe Vojsko Donskoje", in *Arkhiv russkoj revolyucii*, red. Iosif Gessen, t. 5. Moskva: Terra, 1991, 191–321. (in Russian)
- Krisheinskij, Nikolaj. "V Krymu (1916–1918 g.)", in *Arkhiv russkoj revolyucii*, red. I. Gessen, t.13. Berlin, 1922, Otrymano dostup 11 bereznya 2021 r.: <https://archiine.org/details/B-001-027-105-IMAGES/page/n5/mode/2up> (in Russian)
- Lejkhtenbergskij, Georgij. "Kak nachalas' "Yuzhnaya Armija", in *Arkhiv russkoj revolyucii*, izd. Iosif Gessen, t. 8. Moskva: Terra, 1991, 166–182. (in Russian)
- Lukomskoj, Aleksandr. "Iz vospominanij", in *Arkhiv russkoj revolyucii*, red. I. Gessen, t. 5. Moskva: Terra, 1991, 101–190. (in Russian)
- Majborodin, Vladimir, "S francuzami", in *Arkhiv russkoj revolyucii*, red. I. Gessen t. 16. Berlin, 1925, 100–161. (in Russian)
- Mazepa, Isaak. *Ukraina v ohni i buri revoliutsii 1917–1921*. Kyiv: Tempora, 2003. (in Ukrainian)
- Mogilyanskij, Nikolaj. "Tragediya Ukrainy. (Iz perezhitogo v Kieve v 1918 godu), in *Arkhiv russkoj revolyucii*, red. I. Gessen, t.11. Moskva: Terra, 1991, 74–105. (in Russian)
- Okorokoin, Aleksandr. *Russkaya emigraciya: politicheskaya, vojenno-politicheskaya i voinskaya organizacii*. Moskva: Ainuar Kolsalting, 2003. (in Russian)
- Omelianovych-Pavlenko, Mykhailo. *Spohady ukrainskoho komandarma*. Kyiv: Planeta liudei, 2002. (in Ukrainian)
- Petliura, Symon. "Rozpochynaiuchy vydannia", in *Symon Petliura. Statti*. Kyiv: Dnipro, 1993, 309–312. (in Ukrainian)
- Petriv, Vsevolod. *Viiskovo-istorychni pratsi. Spomyny*. Kyiv: Polihrafknypha, 2002. (in Ukrainian)

- Pleshko, Nikolaj. “Iz proshlago provincial’nago intelligenta”, in *Arkhiv russskoj revoliucii*, red. I. Gessen, t. 9. Moskva: Terra, 1991, 195–241. (in Russian)
- Revolucionnoe dvizhenie v Rossii posle sverzheniya samodержaviya*, red. L.S Gaponenko. Moskva: Akademiya nauk SSSR, 1957. (in Russian)
- Ross, Kollin. “Doklad nachal’niku operacionnago otdeleniya germanskogo vostochnago fronta o polozhenii del na Ukraine v marte 1918 goda”, in *Arkhiv russskoj revoliucii*, red. I. Gessen, t. 1. Moskva: Terra, 1991, 288–294. (in Russian)
- Shkarenkov, Leonid Konstantinovich. *Agoniya beloј ehmigracii*. Moskva: Mysl’, 1986. (in Russian)
- Skoropadskyi, Pavlo. *Spohady. Kinets 1917 – hruden 1918*. Kyiv, Filadelfiia, 1995. (in Ukrainian)
- Trubeckoj, Evgenij Nikolaevich. “Iz putevykh zametok bezhenca”, in *Arkhiv russskoj revoliucii*, izd. Iosif Gessen, t. 18. Moskva: Terra, 1993, 137–207. (in Russian)
- Tynchenko, Yaroslav. *Ukrainski zbroini syly berezen 1917 – lystopad 1918 r. (orhanizatsiia, chyselnist, boiovi dii)*. Kyiv: Tempora, 2009. (in Ukrainian)